

ӘДӘБИЯТ ВӘ ИНЧЭСӘНӘТ

АЗӘРБАЙҠАН ЈАЗЫЧЫЛАР ИТТИФАҒЫНЫҢ ВӘ АЗӘРБАЙҠАН ССР МӘДӘНИЈӘТ НАЗИРЛИЈИНИН ОРГАНЫ
ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА И МИНИСТЕРСТВА КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

4 ноебр 1988-чи ил
№ 45 (2336)

ИЛБӘР ОРТАҒЛЫ
(Түркијә)

М. Ф. АХУНДЗАДӘ ӘСӘРЛӘРИНДӘ ЕСТЕТИК ҒАНУНЛАР

МИРЗӘ ФӘТӘЛИ АХУНДЗАДӘ XIX әср АзәрбајҠан театрының вә шүбһәсиз, бүтүн Орта Шәрг халқларының модерни театрының бани-ләриндән бири олмағла бәрәбәр, ејни заманда бу халқларын естетик көрүш-ләринин вә театр естетикасы принцип-ләринин ташәккүлү сәһәсиндә дә илк нүмајәндәсидир. Өз әдәби-танғиди мә-галәләри илә о, Орта Шәргдә мұасир театр чәрәјяларына биләваситә вә ја долаји Јолла тә'сир кәстәрмишдир.

Мә'лумдур ки, Орта Шәргдә Јаша-Ҡан халқлар тарих бојунча Узар Шәрг-гин вә Гәрбин синтәзчиси, инсан Јара-дычылығының вә бәјүк мэдәнијәтлә-рини һәрәкәтгеричи гүвәсәи олмушлар. Вир нечә Јүзллик сүгүт дөврүндән сонра кечән әсрин сонунда Орта Шәрг рекиону јешдикчи ојаныш һәрәкәт-ләригә сәһиә олмушдур. Фәләсәфә, сә-

нәт вә бунларын арасында, хусусән театрда көзә чарпан илк мұасир дра-матург АзәрбајҠаның бәјүк ингилаб-чы мұтәфәккири Мирзә Фәтәли Ахун-дов олуб. Онуң дүшүнчәләри вә фәа-лијәти дигтәтлә тәһлил олунуб өјрә-нилсә, Шәрг дүнјасы театры сәһәсин-дә бәјүк јениликләр ЈарадаҠағдыр. Гурдугу систем зәһән мәзмунлу, Је-ниликчи вә Јарадычыдыр. Бир чох проблемләрә ишығ тутан, Јеңи бир дүнјакөрүш вә ориҠинал бичимлә ор-таја чыхан, башәри кәјфијәтли Јазы-чыны күнүмүзүн тәләбләри бахымын-дан Јенидән гүјмәт вермәк, тәһлил ет-мәк һәр бир театр мұтәхәссисиниң вә-зифәси олмалыдыр. Јазычының һәртә-рәфли шәхсијәти, зәһкин һәјәт төч-рүбәси, сијаси вә ичтимаи мәсәләләри дәрк етмәк үчүн, мәннмәсәдији мұтә-рәгги дүнјакөрүшү, икстәр Шәрг вә ис-

тәрсә дә Гәрб мэдәнијәтиниң бүтүн чә-рәјялары илә гаврајыб бир синтәз һалында бирләшдирмәси онун көрдү-јү бәјүк ишләрини ән мұһүм тәрәфи-дир. О, Шәрг илә Гәрбин говушдурдугу үчүн бәшәри, халғынын һәјәтины, ха-рактерини, дәјәрләрини Јашатдығы, әбәдилашдирдији вә милли иртиҠаја, истисмәра вә империализмә гаршы чыхдығы үчүн дә ингилабчы бир Јазы-чыдыр. Бу кәјфијәтләри илә о, бүтүн Шәрг халқлары театрларының фәләс-фи тәмәлини вә драматуржи нәзәријә-јәсини формалашдырыр, онлара тә-сир кәстәрнр. Дәдијимиз кими, бу мә'-лум бир һәгигәтдир ки, Орта Шәрг рекиону халқлары тарих бојунча Шәрг-ги вә Гәрби ташыдығлары, ону говуш-дуруб, иҠишаф етдирмиш, бундан инсанлығ чох шәј газанмышдыр. Бах, Ахундзадә театрда бу чәтин, фәтәт бә-

јүк вәзифәнин өһдәсиндән уғурла кә-лән вә бизә Јеңи үфүгләр ачан бир мұ-тәфәккир, бир сәнәткардыр. Буна кө-рә дә о, Орта Шәргин илк бәјүк дра-матургу һесаб олунур.

Ахундзадә — халғчыдыр. Анчаг бу, чар Русијасында сонрадан мә'насыз-лашдырылан вә монархистләрини белә мәннмәсәдији бир халғчылығ дејилдир. XIX әсрин биринчи Јарысы халғчы-лығының Михајловскинин тә'сис етди-ји зәрәри бир чәрәјян олан халғчы-лығ («народник») һәрәкәти илә дә әлағәси Јохдур. О дөврүн Русијасын-да марксизмдән әввәлки мұтәрәгги чә-рәјялар сијаси һәјәта вә дүшүнчәјә һаким иди. АзәрбајҠан бу дөврдә ка-питализмә кәдән, ләкин гаты милләт-чи мұтләғијәт үсул-идарәсиниң феод-дал гурулушу илә әл-әлә вериб, хал-ғы әздији бир өлкә иди. Чәһаләт, Јох-суллуғ вә истисмәра, гаршы илк шүүр-лү мұбаризә апаранлардан бири дә М. Ф. Ахундовдур.

Ахундзадә франсыз ингилабыны һа-зырлајан философларын Јарадычылы-ғына чох Јахшы бәләд олдуғу кими, һекел, Фејербах, утопик социалистләр-дән Сен-Симон, Сиомондинни, рус ин-гилабчы философларындан Белински, Чернышевски, Добролюбов вә башга-ларының әсәрләри илә дә таныш ол-муш, онларын мұтәрәгги ән'әналәринә јијәләнгәниди. Авропа ингилабчыла-рының фәалијәтиниң Јахындан бәләд олан Ахундзадә Шәрг философлары-ны вә сәнәткарларының дә Јахшы тәд-ғиг етмиш, өлкәсиниң тәләбләрини дүзкүн мұәјјәтләшдиргәниди. Бәлли олдуғу кими, бу чәрәјялар тутарлы, реалист вә мұчадиләчи бир дөврү ачырды. Трансгафгазијаның тарихин-дә Ахундзадәнин Јерини иҠи ашкар едә биләр ки...

Варлығын объектив кәрчәклијини гәбул едән, идеалист дүшүнчәни рәдд едән вә объектив материалист бир дүн-јакөрүшүнү мәннмәсәјән Јазычы буну чәмијјәт фәләсәфинә вә естетик кө-рүшләринә дә тәтбиғ етмишдир. Јара-дычылығының илк илләриндә сүһсә-нәр вә тәкамүлчү бир Јола инсанан өдиб, 1863-чү илдә Загаталада баш верән үсјанын вә һиндистандакы кәндли үсјанларының ијрәнч шәкилдә таңла боғулмасы нәтиҠәсиндә ингила-би бир көрүшү мәннмәсәјәниди. Әслин-дә Трансгафгазија бу дөврдә артыг ингилаби һәрәкәт вә дүшүнчәниң гәј-нашдығы бир өлкә иди. Бу вәзијәт онда динамик характерли вә халғы бир естетик аңлағышын формалашма-сына көмәк етмишдир. «Кәмәлүддәвлә мәктәбләри» адлы әсәриндә фикир олараг бу тутуму көрүрүк. Чәнүби азәрбајҠанлы Мирзә Јусиф хана Јаз-дығы мәстүбларда вә башга әсәрлә-риндә Иран деспотизмини тәғгид едир, бу арада чар мұтләғијәтиниң дә һүчүм етмәкдән керн галмыр. Унутмајаг ки, бу күн белә Иранда ингилабчы зија-лыларын үзәриндә Ахундзадәнин тә-сирн көрүнмәкдәдир.

Шәрг мистисизминиң вә феодал мұтләғијәт үсул-идарәсиниң чүрүклү-јүнү көстәрмәк үчүн Ахундзадә дра-матуркијада «тәғгиди реализм» мәк-тәбини тә'сис етмишдир. Мадам ки, чәмијјәт үчүн сәнәт Јарадылыр, о тәд-дирдә кәрәкли шәјләри он садә, тә'-сирли вә күтләләрини баша дүшдүјү бир естетик гәјдада вермәк ләзымдыр. Фикирләр мұтәрәгги вә халға мұвафиг

олмалы, тохунағлы бир бичимдә ве-рилмәлидир. Театр естетикасының бү-түн мәсәди буну тә'мин етмәли вә бу дөврә, кәдишата ујғун олараг һазыр-ланмалыдыр. Јә'ни естетик бир вәси-тәдир, Шәрг классикләрини тәһлил етдији «Тәғгид рисаләси»ндә гәдим Шәрг шаир вә Јазычыларының сәнәт јөнүнү мұсбәт гүјмәтләндирир, анчаг онлары оз фикирләрини габардараг, пантеист вә тәбиәт ишығы харичиндә сү'ни тәфәккүрләрә вә чохлу сөз ојунлары шәклиндә вердикләри үчүн тәғгид едир. Кәрчәк һәјәти әкс етди-рән вә чәмијјәти керилијә гаршы мұ-баризәјә чагыран, нә дејчәјини би-лән, мәсәдди бир сәнәт аңлағышын-дан бәһс едир. Гафија дүзмәкдән, кә-јали охшамадан башга бир ишә Јара-мајан шаир вә Јазычылары ачымадан әлә салыр. Јазычының фикри кәрчәк сәнәтин инсанни ичтимаи фәалијә-тиндән доғмасы вә күтләләри дә бу фәалијәтә чәкмәсидир.

Мирзә кәниш халғ күтләләриниң мәнәфәтини мұдафиғ етмәк вә мұба-ризә апардығы мұртчә феодал гуру-лушларыны Јахыг үчүн онлары илк нөвбәдә халғын көзүндә күлүнч вә мә'насыз вәзијәтләрә салмағын өһ-мијјәтини аңламышды. Белә ки, Иб-раһим Шинасиниң «Шанрин евләнмә-си»ндән әввәл модерни театрымызын илк әсәрләри комедија нөвүндә Јара-дылмышдыр. Сатира халғын характе-рини әкс етдирир. Сатира устасы өз халғына чох Јахшы бәләд олан бир шәхәсдир. Фәтәт мұвәфәғијәт газан-масы вә Ахундзадә кими бәшәри ол-масы, демәк, бүтүн халғларә мал ола-чаг, чәмијјәтләрини вәчиб проблемлә-ринә ишығ тута билчәк бир Јазычы демәкдир. Буна көрә Ахундзадә кими бир комедија мұәллифинә — милли вә бәјнәлмиләлчиндир дејирки. О, хал-ғынын һәјәтина бәләд олмуш, коме-дија жанрында Јеңи естетик вә техни-ки принципләри иҠишаф етдирмиш-дир. Бәли, Јазычы о дөврә гәдәр мөн-чүд олан естетик көрүшләри дәјиш-дирмиш, мә'лум вәз едилмиш норма-ларың изләјичиси олмашыдыр. О бу үвсүрләри һәјәтин өзүндә вә чәмијјә-тин дәјишөн амилләриндә арајыб тап-мышдыр. Бу да динамик характерли бир театр естетикасының ортаја чых-масыны тә'мин етмишдир.

М. Ф. Ахундзадә Гафгазда ингила-би әдәбијәт ән'әнесини Јарадан мил-ли театрын тәмәлини, сијаси вә ичти-маи сатираның әсасларыны гојан бир Јазычы кими дигтәти чәкирдн. Онуң естетик көрүшләриниң хуләсә етсәк, бу нөггәләр дигтәтиҠизан чәлб еднр. Әсәрләри шүүрлу олараг ичтимаи вә сијаси мәсәдләр дашыјыр — вә есте-тик гәјдалар буна көрә мұәјјәтләшнр. «Һәгиги сәнәт инсанын ичтимаи фәа-лијәтиндән доғмалыдыр» дејир. Бу-рада сол һекелчи фәләсәфәни вә Бе-лински мәктәбини ашан модерни инги-лаби бир кәрчәк вардыр. Бурада ко-медияларында көзә чарпан әсас иде-ја вә о бири Јазыларындан чыхары-лан нәтиҠәләрлә Ахундзадәнин әсәр-ләринә һаким олан естетик гәјдалар белә хуләсә едилә биләр:

1. Әдәбијәтдә (шә'рдә вә нәсрдә), театрда бәнзәтмәләр, кәјәл вә ши-ширтмәләрлә ана фикрини гәјб олма-сына, һәјәтдан узаглашмасына гаршы-дыр. Хүүсән Шәрг шә'риниң сәзәјүн-лү вә мөчәзлы техникасының тәғгид

етмишдир. Бәдии әсәрләриниң реал кә-рәклија әкс етдирмәси үчүн дилин са-дә вә халғ дилинә Јахың олмасы кә-рәкдир. О бунун үчүн әрәб, фарс ифа-дәләрини вә грамматик гәјда-ғанунла-рыны атмаға чалышмыш; Иран вә Түркијәдәки сәфәрләриндә мө'тәбәр дәирәләрдә марағлананлара латын әлифбасының гәбул олунмасыны тәк-лиф етмишдир.

2. Белински естетик гәјдаларыны Јарадаркән шаирини вә сәнәткарын идеал кәјфијәтдәки Јаратма гәбилијә-тини, һәр кәсин көз өнүнә кәтирә билчәјини бичимдә чаңлаандыра билчә-јини сөјләјир. Бу гәјданы тәмәлиндән Јахың Ахундзадә әдәбијәт вә театр-ын Јалғы мұтләғ вә объектив кәрчәк-лији әкс етдирмәси зарурлијини сөј-ләјир. Онуң бүтүн комедијалары, әдә-би тәғгид вә естетик көрүшләри бу дүшүнчә системинә әсәсләнир. Сәнәт-кар кәрчәклији ичтимаи һәрәкәт дахи-линдә әкс етдирир вә күтләләри ичти-маи-сијаси мәсәдләр үчүн тәрбијә едир.

3. Шә'рдә вә театрда Шәрг мисти-сизминә вә пантеизминә гаршыдыр. Бурада һекелин «Естетика» адлы әсә-риндәки дүшүнчәләрдән тә'сирлән-мишдир. Мөвләнәни, Сә'ди вә һәфизини бу чәһәтдән тәғгид едәркән, модерн театрын банисин, Орта Шәргин бәјүк драматургу мистик истигамәтинә кө-рә халғ театрыны тәмәл олараг ал-магдан вә ја ондан тә'сирләнмәкдән гачынмышдыр. Билиндија кими, АзәрбајҠанда халғ театрының ән ти-пик өрнәји Кәрбәлә мұсбәтнини тәб-лиғ етмәк үчүн ојнанаң Шәбиһ деди-јимиз дини матам тамашалары олуб.

4. Бу сәбәбдән дә әсәрләриндә бир мәзмүн вә форма вәһдәти дахитиндә, бичимин мә'наја хидмәт етдији инги-лаби, ојадычы кәјфијәти гүвәтди олан әсәрләр мө'дәна калмышдыр. Бу хусусијәтләри илә о, милли, динамик, ингилаби бир театр Јарадыр. Рус дра-матуркијасындан вә Авропа театрын-дан тә'сирләнмәклә бәрәбәр, ориҠинал сатираја гүвәт верән, феодализмә ач-дығы чәсур мұбаризә һәр һалда Мол-јер вә Гогол ән'әналәрини ашан бир тәрәфи вардыр.

Бу вәзијәтдә түрк дили онда садә-ләшмәнин илк өрнәкләрини верди. Түрк дилиндә Јазыг үчүн әрәбчә, фарсча билчәк ләзымдыр. — дејирди. Бунун әксинә олараг грамматикада, Јазыда, иҠла вә кәлмә хәзинәсиндә дәјишклији тәклиф етди вә пјесләри-ни халғын асаылығда аңлајаҠагы бир үслүбдә вә АзәрбајҠан түркчәси илә Јазды.

XIX әсрдә Шәрг философлары ара-сында фәвғаләдә дәрәҠәдә тәрәғги-пәрвәр вә лидерлик ролу ојнајан Мир-зәнин һәр һәрәкәти әкс-сәдә ојанды-рачаг гәдәр бәјүк вә дөврүнү чох га-бағлајан бир фикир вә дүһанын әла-мәтләридир.

Бизим үчүн әсас иш XIX әср түрк драматургларының вә XX әср түрк театрының үзәриндә М. Ф. Ахундза-дәнин мұтәфәккир вә Јазычы кими ет-дији тә'сирләри арашдырмағдыр. Бу исә бизим үчүн билинмәјән вә әл-дә-јилмәјән бир сәһәдир. Һәлбузи театр тарихимиздә бу арашдырма апарыл-мадан дәјәрли нәтиҠәләр әлдә едә бил-мәрик.

Түркчәдән чевирәнә:
Гәдир ИСМАЈЫЛОВ